

EKONOMSKI MODEL SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE: SAGA O AUTODESTRUKCIJI³

The Economic Model of Socialist Yugoslavia: The Saga of Self-Destruction

ABSTRACT *This paper analyzes causes of the collapse of the economy of socialist Yugoslavia. At the heart of the problem was the inability of the Yugoslav economy to generate accumulation capable of financing sustainable economic growth and development. In the absence of clear ownership relations, in the entire post-war period, Yugoslav economy generated systemic deficits that would fall on the shoulders of future generations. After half a century of redistribution and not creating new value, growing political and social tensions at the federal and inter-republic level eventually led to the disintegration of the state. Unfortunately, camouflaged as "anti-communist communism" this paradigm is the lifeblood of Serbian society today. If the Serbian society does not build a new value system based on a new political and social philosophy it will experience a thorough devastation with unforeseeable harmful consequences.*

KEY WORDS *accumulation, investments, redistribution, systemic deficit, social ownership*

APSTRAKT *U radu se analiziraju uzroci urušavanja privrede socijalističke Jugoslavije. U srcu problema se nalazi nesposobnost jugoslovenske privrede da generiše akumulaciju kojom bi se finansirao održivi privredni rast i razvoj. U nedostatku jasnih svojinskih odnosa, jugoslovenska privreda je u čitavom posleratnom periodu generisala sistemske deficite koji padaju na pleća budućih generacija. Nakon pola veka preraspodele, a ne kreiranja nove vrednosti došlo je do narastanja političkih i socijalnih tenzija na federalnom i međurepubličkom nivou koje su na kraju dovele do dezintegrisanja države. Nažalost, u kamufliranom obliku "antikomunističkog komunizma" ova paradigma je žila kucavica srpskog društva danas. Ukoliko srpsko društvo ne izgradi novi vrednosni sistem koji počiva na novoj političkoj i socijalnoj filozofiji doživće temeljnu devastaciju sa nesagledivim štetnim posledicama.*

KLJUČNE REČI *akumulacija, investicije, preraspodela, sistemski deficit, društvena svojina*

¹ mzec@f.bg.ac.rs

² oradonji@f.bg.ac.rs

³ Ovaj naučni rad je deo projekta broj 179035 koji finansira Ministarstvo za prosvetu i nauku Republike Srbije.

Umesto uvoda: gde smo sada

Krah jugoslovenske federacije devedesetih godina prošlog veka posledica je složenog spleta spoljnih (geostrateških) i unutrašnjih nagomilanih disproporcija koje su kumulirale političkim sukobima. Raspad je bio očekivan kraj jednog procesa, jer je izostanak radikalnih reformi ekonomije i društva doveo do kolapsa države. Za razliku od drugih zemalja socijalističkog bloka, gde je došlo do sloma vrednosno – socijalnog sistema, SSSR i bivša Jugoslavija su se raspali, odnosno federalne republike su se otepile od matica koje su istorijski formirale te zajednice. Tranziciona agonija nastala posle raspada različito se manifestuje u maticama i otepljenim republikama. Otepljene republike su u velikoj meri lakše prebrodile tranziciju jer su se brzo i neopozivo oslobodile komunističkog vrednosnog nasleđa i dobile veliku pomoć Zapada u institucionalnom i finansijskom konsolidovanju i skoro sve su uključene u ekonomske, vojne i političke saveze i imaju nepodeljenu podršku Sjedinjenih Američkih Država i Evropske Unije. Agonija kroz koju prolazi Srbija je bez presedana u istoriji jer je, pored destrukcije ekonomskog sistema, izložena unutrašnjem cepanju, međunarodnoj izolaciji i ratnim razaranja bez jasnog koncepta unutrašnje konsolidacije i geostrateškog pozicioniranja. Ostavljajući po strani sve mnogostruke implikacije procesa koji su obeležili dve decenije od raspada Jugoslavije možemo konstatovati da Srbija, po dubini strateških disproporcija koje su se vremenom nagomilale usled odsustva konzistentne i strateški osmišljene politike, spada u red bivših socijalističkih zemalja koje se nalaze u najnepovoljnijem položaju. Druge su, u većini slučajeva, pri kraju tranzicije ili su je pak završile i potpuno se geostrateški pozicionirale. Dramatičnost položaja Srbije proističe iz činjenice da su se disproporcije iz perioda socijalizma u poslednjih dve decenije radikalno produbile. Među najkrupnijim privrednim disproporcijama bez čijeg smanjenja ili otklanjanja nema izvesne budućnosti možemo ubrojati sledeće:

Prvo, disproporcija između visoke i stalno rastuće potrošnje i nedovoljne i stalno opadajuće proizvodnje.

Drugo, disproporcija između male domaće akumulacije i štednje i nivoa nužnih i neizostavnih investicija.

Treće, disproporcija između velikog i rastućeg uvoza i opadajućeg izvoza (prevashodno sirovine i poluproizvodi) produkuje neravnotežu u trgovinskom bilansu koja se pokriva zaduživanjem, doznakama radnika i penzionera iz inostranstva i prihodima od privatizacije. Svi ovi izvori su dostigli svoje limite i preti ozbiljna spoljna nelikvidnost zemlje.

Četvrto, disproporcija između aktivnog i izdržavanog stanovništva prisutna je u celom posleratnom periodu, s tim što je dramtizacija uzela maha polovinom šezdesetih godina prošlog veka kada je počelo penzionisanje u vojsci, policiji, javnim službama, masovno širenje lepeza različitih beneficija, dok je sa pristizanjem posleratne bejbi-bum generacije problem zaposlenosti postao akutan. Sadašnje stanje je dodatno pogoršano istovremenim smanjivanjem stanovništva (30.000-45.000 godišnje), povećanjem prosečne starosti i daljom eskalacijom izdržavanog dela stanovništva. Kod nas se urušava biološki potencijal nacije jer rast izdržavanog

stanovništva nije posledica nataliteta (rasta populacije od 0-18 godina) već rasta izdržavanog dela stanovništva u najboljem radnom dobu (18-50 godina).

Peto, disproporcija između zaposlenih i nezaposlenih je problem koji se, kao što smo već pomenuli, javlja polovinom šezdesetih godina prošlog veka kada je srušen tabu da socijalizam obezbeđuje punu zaposlenost i Ustavom garantovano „pravo na rad“. Odlazak kvalifikovanih radnika u inostranstvo, a „obavezno zapošljavane“ prevashodno u administraciji i sadašnja orijentacija na virtuelna birokratska zanimanja dodatno doprinose eskalaciji disproporcije između proizvodnje i potrošnje.

Šesto, disproporcija zaposlenih u realnom sektoru i zaposlenih u državnoj i drugim administracijama, te disproporcija u sistemu nagrađivanja sugerišu najkreativnijem delu stanovništva da traži posao van industrije. Birokratizacija države je tolika da ne može da je opsluži armija činovnika koji su postali svrha sebi samima. Svaka privredna i socijalna situacija je regulisana bezbrojnim zakonima, a elementarne pravne norme niko ne poštuje.

Sedmo, disproporcija između razmenskog i nerazmenskog sektora, odnosno kontrakcija industrije (naročito izvozne) i eskalacija usluga (banke, trgovina...) dodatno usisava najkreativnije članove društva koji iznalaze nemoguće kanale prodaje stranog novca i stranih roba. Krah koji je danas na pomolu pokazuje da se na dugi rok ne mogu uvoziti roba i novac kojim se ta ista roba kupuje.

Osmo, disproporcija zaposlenih koji plaćaju doprinose (naročito radnika u industriji) i broja penzionera i drugih socijalnih transfera dovodi do neodrživosti penzionog sistema i urušava mogućnosti intervencija iz budžeta u finansiranju brojnih stečenih prava. Prosečan uplaćeni staž od 20 godina, odnos penzionera i zaposlenih jedan na prema jedan, nedostatak volje da se produži radni staž i masovni odlasci u prevremenu penziju iz privatizovanih preduzeća neprekidno uvećavaju ove disproporcije.

Deveto, disproporcija između razvijenih i nerazvijenih regiona se povećava, uprkos činjenici da se već šezdeset godina zagovara politika ravnomernog regionalnog razvoja i u tu svrhu troše ogromna budžetska sredstva. Regionalni razvoj ima ogromne političke implikacije i koristi se za političke ucene. Iako se zastupa teza da će, ako se država politički regionalizuje, to doprineti razvoju, time se zapravo stvaraju centri za dalju dezintegraciju Srbije. Kosovo je najrečitiji dokaz da, i pored ogromnih sredstava, proces secesije nije zaustavljen.

Deseto, disproporcija između rođenih i umrlih poprima dramatične razmere, prosečna starost stanovništva je među najvećim na svetu, ozbiljno je destruiran ekonomski potencijal koji privrednom rastu daje stanovništvo, a i sam biološki opstanak nacije je doveden u pitanje ako se ovi trendovi ubrzo ne preokrenu (Zec i Radonjić, 2011).

Pored svih teškoća u kojima se nalazi nacija usled ovih evidentnih disproporcija, položaj Srbije je dodatno otežan postojanjem konfuzije oko odgovora na pitanje: kada i kako smo upali u ovu smrtonosnu spiralu kao i u traženju odgovora na pitanje kako i kada ćemo početi da izlazimo iz ove političke, ekonomske i vrednosne agonije. Za razliku od drugih bivših socijalističkih država u kojima postoji bazična saglasnost oko stratejskih pravaca budućnosti i na taj

platformi se otklanjaju tranzicione greške, u Srbiji veliki deo stanovništva i političkog establišmenta ove razorne disproporcije vezuje za krah socijalizma i pripisuje ih pogrešnoj tranziciji. Što vreme više odmiče, sve više se čuje parola „Broz je bio bolji“ i zagovaraju se ekonomski i politički modeli koji su primenjivani u prošlosti što Srbiju čini konfuznom i anahronom u poređenju sa ostalim ekonomskim i političkim konkurentima i neprekidno pogoršava položaj u regionu, Evropi i svetu. Komunistička paradigma je doživela planetarni slom (sa izuzetkom Kube i Severne Koreje)⁴, ali u Srbiji, da bi se krenulo napred, mora se odgovoriti na pitanje kada i kako smo ovde došli, pri čemu je esencijalno otpočeti sa otklanjanjem procesa koji su rezultirali u sadašnjim disproporcijama. Ne sporeći strategijske greške u tranziciji i ostavljajući ih ovaj put po strani, potražićemo korene naših sadašnjih problema znatno dublje u komunističkoj prošlosti sa idejom da odgovorimo na pitanje zašto se kod nas proces tranzicije zaglavio u idejnoj konfuziji i ima sve elemente „antikomunističkog komunizma“, to jest zašto smo verbalno napustili jedan model, ali ga u operativnoj politici neprekidno koristimo do današnjeg dana.

Komunistička paradigma

Mnoge države su doživljavale havarije i raspad u istoriji. Slučaj komunističke Jugoslavije je jedinstven upravo zbog činjenice da se sa krahom komunističke ideologije, kao osnovnog vezivnog materijala te zajednice, raspala ne samo država već i društvo. Nemačka je 1945. bila devastirana i podeljena, raspala se država, ali je društvo sačuvano i vrlo se brzo, uz pomoć Zapada, reorganizovala, vratila ekonomsku moć i učvrstila politički obrazac što je dovelo do ponovnog ujedinjenja u promenjenim geostrateškim okolnostima.

Jugoslovenski slučaj pokazuje da su još u toku bivšeg komunističkog režima ozbiljno ruinirani svi ključni vezivni agregati na kojima se temelji konstrukcija države: ekonomija, ideologija, institucionalni mehanizam koji rešava konflikte i sprečava raspad. Od svih vezivnih materijala koji drže jednu zajednicu ostali su emocionalni restlovi potpuno nedovoljni da spreče raspad i praktično zanemarljivi da obezbede neku novu integraciju u budućnosti ako bi se eventualno povoljno odvijale spoljašnje okolnosti. Proces uništavanja vezivnog materijala koji je bio osnov zajedničke države urušavao se od njenog samog nastanka ostavljajući samo jedan stub - personalni Titov autoritet - netaknutim i čim je taj stub biološki nestao, put ka raspadu je bio širom otvoren. Ostavljajući po strani sve konceptijske i praktične propuste u vrednosno-ideološkoj, institucionalnoj i emotivnoj armaturi, osnovnu pažnju ćemo usmeriti na konstrukcione greške ekonomskog modela socijalističke Jugoslavije čije su osnovne karakteristike da:

1. Nije pronašao mehanizam za finansiranje rasta.

⁴ Ne uzimamo u obzir Kinu i Vijetnam jer u oba slučaja veliki deo bruto domaćeg proizvoda potiče iz privatnog sektora. U Kini se u privatnom sektoru godišnje proizvede oko 35% bruto domaćeg sektora i oko dve trećine industrijskog outputa. U Vijetnamu se četvrtina industrijske proizvodnje proizvodi u privatnom sektoru.

2. Neprekidno je insistirao na preraspodeli postojećih, a ne stvaranju novih vrednosti.
3. Trajno je obeležen neskladom između velikih i stalno rastućih prava i inferiornog mehanizma za kreiranje ekonomske baze za finansiranje tih prava.
4. Stalno je otvarao konflikt regionalne i međugeneracijske preraspodele.
5. Vrednosno je utemeljio dužničko društvo koje bezobzirno nemeće dugove narednim generacijama.
6. U svesti pojedinaca i čitave države je afirmisao horizont koji je kratkoročan (kako ćemo sutra isplatiti penzije i plate).
7. Bazično je urušio ozbiljnost, skrupuloznost i strateški odnos prema budućnosti.

Klice takvog pristupa čija je očiglednost danas neosporna posejane su pre pola veka, njihovi koreni su duboki i danas se umesto istinske vrednosne tranzicije ponovo recikliraju stare ekonomske i političke ideje koje u mnogim geostrateškim, ekonomskim i vrednosnim okolnostima deluju karikaturalno i zasigurno ne mogu biti temelj novog ekonomskog, političkog i kulturnog identiteta, niti mogu rešiti nepremostive probleme pred kojima se nalazi srpsko društvo. Redovi koji slede su posvećeni analizi ključnih etapa u pokušajima da se koncipira adekvatan sistem formiranja i mobilnosti akumulacije i nesmetano finansiranje privrednog rasta i društvenog razvoja.

Od formiranja socijalističke Jugoslavije pa do njenog raspada (1945-1992) trajala su konceptijska traganja i ideološki sukobi oko koncipiranja sistema akumulacije (odnosno raspodele društvenog proizvoda) kako regionalno-nacionalno tako i međugeneracijski i reč reforma koja se intenzivno upotrebljava od 1960. do danas je najčešće korišćena reč u političkom vokabularu (Zec i Radonjić, 2010). Nema društva u Evropi koje je, usled nesposobnosti da se istinski promeni, u tolikoj meri ispraznilo svaki sadržaj reformskog procesa i koje se neprestano vrti u krug. Nagomilani problemi se rešavaju tako što se otvaraju drugi koji su sve veći čime se pokazuje istinska impotentnost političkih elita da kreiraju održivu ekonomiju, pravnu državu i prosperitetno društvo. Sporovi u našoj ekonomskoj teoriji i političkoj praksi koji se ispoljavaju kroz čitav period postojanja socijalističke države u osnovi se svode na dva ključna kompleksa:

Prvi, sistem akumulacije mora da obezbedi adekvatne performanse (dovoljan volumen, potrebnu mobilnost i efikasnu alokaciju) ekonomskog sistema, to jest privredni rast dovoljnog intenziteta u čijem središtu je princip efikasnosti.

Drugi, sistem akumulacije mora da ima određene ideološke performanse, to jest da omogući normalno funkcionisanje, razvoj i preobražaj društveno-ekonomskih odnosa.

Podela na dve glavne struje („profitaše“ i „dohodaše“) traje intenzivno od 1960-ih godina i njeni uticaji prisutni su i danas sa pomalo kamufliranim verbalnim iskazima. Konceptijsko meandriranje koje obeležava sav naš dosadašnji razvoj koji je u osnovi konfuzan i eklektički i u ekonomskom i političkom iskazu (istok na zapadu i zapad na istoku), posledica je stalnog menjanja trenutnih odnosa snaga, kretanja društva u krug, ponovnog otvaranja svih pitanja i nedostatka konzistentne strateške vizije. U pokušaju da izgradimo „treći put“ brzo se po parametrima

približavamo trećem svetu, a posle svih ekonomskih i političkih projekata od 1945. do danas imamo veliku šansu da stignemo na pozicije koje smo imali početkom dvadesetog veka jer su ključna nacionalna, teritorijalna, politička i ekonomska pitanja i dalje otvorena.

U praktičnom uobličavanju sistema akumulacije koji bitno opredeljuje karakter društvenih odnosa i bazira se na maksimi da onaj ko vlada akumulacijom vlada društvom kao celinom, izdiferencirala su se dva ključna perioda:

Prvi, period centralističko-birokratskog sistema, implementiran kao kopiranje sovjetskog iskustva, je trajao dok su odnosi sa SSSR-om bili ideološki, politički, ekonomski i vojno izrazito bliski i dok je Jugoslavija bila aktivna u koncipiranju novog nadnacionalnog socijalističkog saveza svih socijalističkih zemalja kao jedna od udarnih pesnica Informbiroa (1945-1950).

Drugi, period izgradnje samoupravnog sistema (1950-1988) koji je obeležen raskidom sa SSSR-om, pogoršavanjem političkih odnosa skoro do ivice oružanog sukoba, približavanjem Zapadu i konačno osnivanjem Pokreta nesvrstanih čime Jugoslavija ulazi u glavne vode svetske politike. Taj period obeležen kao samoupravni ima više podfaza u traganju za ekonomskim, političkim, institucionalnim i vrednosnim obrascem koji je, povremeno izazivajući veliko interesovanje Zapada i zemalja trećeg sveta, ipak završio u kolapsu i rasulu prevashodno zbog toga što je više verbalno, a ne stvarno, napustio osnove komunističke paradigme.

Jugoslovenski „meki komunizam“ sa prividom političke demokratije, rudimentima tržišta i spoljne liberalizacije objektivno je do kraja ostao talac društvene svojine kao ekonomske osnove i političkog monopola Saveza komunista sa pogubnim posledicama po definitivni raskid sa komunizmom koji je obeležio kraj 1980-ih i početak 1990-ih.

Danas u Srbiji postoji jaka struja koja je uverena u mogućnost restauracije ekonomskog, spoljnopolitičkog i vrednosnog obrasca uz glorifikaciju prethodnog sistema, prenebregavajući činjenicu da i posle četrdeset godina lutanja (slično Mojsiju u Bibliji) nismo stigli u obećanu budućnost već na zgarište gde još lutaju aveti prošlosti.

Administrativno-centralistički sistem (1945-1950)

Završetkom Drugog svetskog rata uspostavljen je novi komunistički režim čije su se konture nazirale već tokom trajanja oslobodilačkog rata. Jugoslavija je za razliku od ostalih evropskih zemalja u kojima je do komunističkog preokreta došlo sa dolaskom Crvene armije imala dominantno autohton komunistički pokret i stoga se smatra zemljom autentičnog socijalizma. Definitivna pobeda i prolazak Crvene armije delom jugoslovenske teritorije stvorio je priliku da se zada definitivni udarac građanskoj klasi i ukine privid parlamentarne demokratije. Institucije formirane u toku rata bilo da su civilne ili vojne, konstituisane su po ugledu na SSSR i vrlo brzo su postale operativno sposobne da implementiraju novi sistem. Koristeći euforiju pobjednika, relativno lako, ali temeljno su devastirani svi elementi ranijeg poretka i

uspostavljena vertikalna hijerarhijska struktura gde je komunistička partija u celini kontrolisala društvo.

U oblikovanju ekonomske baze društva izvršena je masovna nacionalizacija i velikim delom konfiskacija svih oblika svojine u državnu čime je stvorena platforma za novi model razvoja. Bez obzira na dominantni udeo seljaštva u revoluciji, novi model razvoja bazirao se na ubrzanom industrijalizaciji sa velikom represijom prema selu, makazama cena okrenutih ka poljoprivredi, obaveznim „otkupom“ svih poljoprivrednih viškova i eliminacijom kulaka čime su drakonski opljačkani seljaci. Etatiističko posredovanje u tokovima reprodukcije i raspodele omogućilo je koncentraciju akumulacije u državnim rukama i kontrolu svih resursa prema strateškim pravcima privrednog razvoja, posebno ka teškoj industriji i energetici. Država je, s jedne strane, merama fiskalnog sistema vršila koncentraciju akumulacije, a sa druge strane je, striktnim propisima, regulisala sve aspekte ponašanja privrednih subjekata na čijem su se čelu nalazili provereni partijski kadrovi. Organizaciona struktura je postavljena strogo hijerarhijski posredstvom vertikalnog cirkulisanja informacija pri čemu su državne odluke imale karakter naredbi i instrukcija koje su od vrha išle do potčinjenih nivoa, dok su informacije iz pravca preduzeća imale karakter predloga, sugestija, obaveštenja o izvršenim zadacima i išle su odozdo prema nadređenim hijerarhijskim nivoima.

Bitna karakteristika sistema akumulacije jeste stroga centralizacija njenog formiranja u rukama države sredstvima političke prinude. Model se bazirao na primatu akumulacije nad potrošnjom uz obilno korišćenje dopunskih izvora (ratne reparacije, pomoć iz SSSR-a). Tako koncentrisana akumulacija imala je izrazitu mobilnost (gransku, regionalnu) koja je sledila čisto političke ciljeve. Debata koja je vođena u Rusiji 1930-ih, a koja se ticala modela rasta (balansirani i nebalansirani razvoj, to jest desna i leva alternativa) sa svim socijalnim i ekonomskim posledicama nije otvarana u Jugoslaviji, jer je apsolutnu dominaciju imao efekat ugledanja na SSSR bez obzira na razlike u ekonomskoj i socijalnoj strukturi. Visina formirane akumulacije i brz tempo obnove zemlje nije bio posledica velike ekonomičnosti u korišćenju rada i sredstava za proizvodnju, već pre svega državne prisile, depresirane potrošnje i revolucionarnog optimizma kao razvojnog resursa. Period primene ovog koncepta trajao je veoma kratko i napušten je posle raskida sa SSSR-om koji je počeo Rezolucijom Infombiroa 1948. Karakteristika ovog perioda je da su ekonomske performanse počele ozbiljno da se pogoršavaju samo posle dve godine primene: teškoće u sprovođenju odluka; birokratizacija i rukovođenje iz jednog centra; nedostatak inicijative privrednih subjekata i pojedinačnog radnika; nastojanje da se zadaci što više smanje, a rezultati veštački i fiktivno uvećaju; nedostatak ekonomije rada i sredstava za proizvodnju; odvajanje rezultata rada i nagrade; nizak kvalitet proizvoda; linearnost raspodele; pojava promašenih investicija i prvi sukobi među republikama u raspodeli industrija.

Etatizam i vojna diktatura daju rezultat u vanrednim prilikama, masovno mobilisu sve resurse, ali se pri svakom dužem trajanju pretvara u invalidan sistem sa suboptimalnim rezultatima. Ovaj model je više imao funkciju da proizvede „novi društveno-ekonomski odnos“, to jest uspostavi novi poredak, a ne da efikasno,

racionalno i konkurentno proizvede robe koje se slobodno razmenjuju unutar zemlje i sa inostranstvom.

Samoupravna paradigma (1950-1988)

Političkim raskidom sa SSSR-om verbalno se vrši otklon dotadašnje prakse, Jugoslavija se u velikoj meri politički okreće prema Zapadu, a na unutrašnjem planu se postavljaju temelji novog, autentičnog samoupravnog sistema koji postaje, i pored brojnih, često kontroverznih reformi, osnovno obeležje društveno-ekonomskog modela sve do njegovog sloma 1990-ih.

Njegov ekonomski temelj je egzotična društvena svojina kao svojinski oblik koji nije prisutan ni u jednoj zemlji (naročito se insistira na tome da to nije kolektivno-grupna svojina, mada na to podseća) i socijalističko samoupravljanje kao algoritam za donošenje odluka i u preduzećima i u društvu kao celini. Uvođenje takvih novina zahtevalo je traganje za operativnim rešenjima u ekonomiji i politici da bi se obezbedilo racionalno upravljanje resursima koji su oskudni i adekvatna stopa privrednog rasta kojim bi se mogli finansirati postavljeni ciljevi.

Tokom celog perioda samoupravljanja postojao je bazičan nesklad između široko postavljenih i stalno rastućih prava na potrošnju i nedostajućih sredstava da se ta prava finansijski podrže, prevashodno zahvaljujući neefikasnom ekonomskom sistemu. Tu se krije ishodište sistemskog deficita koji je otvoren i koji se tokom četiri decenije na različite načine pokriva da bi u 1990-im doživeo svoj konačan slom. Inherentna neefikasnost uz bujanje administracije čija je osnovna uloga da preraspodeljuje neprekidno su destabilizovali sistem koji je vezivala još jedino centralizovana partijska struktura. Kada se i ona decentralizovala, a Tito kao poslednji vezivni element i neosporni autoritet preminuo 1980., put ka kolapsu se otvorio. Jugoslavija je primer kako društvo koje ne uvažava realnost i koje nije sposobno da prepozna trendove koji su neizbežni umesto da promeni sistem, rešenje traži u raspadu države.

Autodestruktivan sistem koji je pojeo sebe samog zasnovan na trošenju, a ne stvaranju za sobom je ostavio dugove. U tom smislu se u udaljem tekstu koncentrišemo na analizu ključnih ideja koncipiranja racionalnog sistema akumulacije zasnovanog na društvenoj svojini za kojim se bezuspešno tragalo bezmalo pola veka. Kada se došlo do rešenja da je ključni problem svojina koja mora imati titulara (državna ili privatna), da su neophodni tržište, kao verifikator i integrator privrede i politička demokratija bilo je već kasno i država se dezintegrisala.

Obaveznost akumulacije: državni akumulacioni fondovi i akumulacioni fondovi preduzeća (1950-1953)

Raskid sa SSSR-om, formalna predaja preduzeća na upravljanje radnicima i proglašenje društvene svojine označili su početak samoupravljanja, ali se i pored

verbalnog radikalizma, sistem samo neznatno promenio jer nije dovedena u sumnju vodeća uloga partije (represija je čak pojačana), planski karakter privrede i državno posredovanje u reprodukciji. Za razliku od prethodnog sistema u kome je država formirala akumulaciju i bespovratno i beskatatno finansirala razvojne projekte shodno prioritetima granskog i regionalnog razvoja, novi sistem se temeljio na dva akumulaciona bloka (državni akumulacioni fond i akumulacioni fondovi preduzeća) i kreditnom obliku finansiranja investicija. Time se, sa u ciljem uklanjanja disproporcija, želela postići struktura u namenskoj raspodeli dohotka na akumulaciju i potrošnju (formiranje dovoljnog volumena akumulacije), racionalno korišćenje društvenih sredstava u preduzećima i maksimalna koncentracija i mobilnost akumulacije shodno granskim i teritorijalnim prioritetima.

Gljučevi razvoja ostaju u rukama države jer se preko sistema odobravanja kredita iz Opšteg investicionog fonda (OIF) kanališu i sredstva preduzeća čime se bitno ugrožava njihova samostalnost koja bi trebalo da predstavlja materijalnu bazu samoupravljanja.

Akumulacioni fondovi preduzeća su služili za manje investicione poduhvate. Sredstva amortizacije koja su počela tada da se koriste za investicije su označila početak procesa osamostaljenja. Pored države i preduzeća, akumulacija se počela formirati i na drugim područjima (ustanove, stanovništvo, individualni sektor) ali je u celom periodu (1952-1964) ostalo dominantno učešće države (OIF) koja je kontrolisala 70% svih investicija.

Pored fonda federacije (OIF) koji je kontrolisao 71% svih sredstava, formiraju se i republički (17%) i lokalni (12%) fondovi. U celom tom periodu se tragalo za novim konceptom dohotka, ali je preko kamate na poslovni fond koju plaćaju firme, doprinosa iz dohotka, doprinosa na vanredni prihod, radničkog doprinosa i kamata na ranije odobrene kredite država dominantno upravlja odnosima u privredni bez obzira na verbalni otklon u odnosu na raniji sistem. Ključ ovog modela je kamata na poslovni fond koji plaćaju preduzeća.⁵ Time se obezbeđuje stabilnost i kontinuitet priliva u OIF, a privreda informiše o minimalnoj stopi rentabilnosti koju treba ostvariti upotrebom sredstava.

Kriterijumi racionalnosti koje u tržišnoj privredi daju kamatne stope i cene akcija ovde se simuliraju kroz kamatu na poslovni fond. Ipak, u birokratski postavljenom sistemu uvek rastu pritisci za izuzecima usled diferenciranja u uslovima privređivanja u granama i regionima što otvara prve konflikte oko pitanja ko formira i ko koristi sredstva iz OIF-a.

Drugi ključni problem pored volumena je način upotrebe sredstava, odnosno praksa da se centralna sredstva dobiju političkim pritiskom i falsifikovanjem efekata investicija što dodatno komplikuje funkcionisanje sistema: povećanje učešća sopstvenih sredstava; polaganje gotovinskog depozita za slučaj prekoračenja

⁵ Država je praktično predala sredstva preduzećima na upravljanje bespovratno, uz obavezu da se njima racionalno gazduje i da se uvećavaju. Kamata na poslovni fond predstavlja simulaciju cene kapitala. Sistem je negirao kapital odnos, raspodelu je verbalno prepustio samoupravljačima, ali je putem kamate na poslovni fond zapravo spolja nametnuo obavezu proširene reprodukcije.

predračunskih vrednosti i obavezu plaćanja kamata.⁶ Opšta glad za investicijama dovela je do promašenih investicija i distorzija između rentabilnosti investicija i troškova otplate. Raste zaduženost prema fondovima, sve češće se traže oprost i već 1960-ih počinju problemi asimetrije u interesima republika i pokrajina, borba za svoja preduzeća i svoju teritoriju, doživljavanje vlasti kao mehanizma preraspodele što, barem kada je Srbija u pitanju, traje i dan danas.

U suštini, bez obzira na proklamovano samoupravljanje, autonomiju preduzeća i koncept dohotka, reč je o nekoj vrsti državnog socijalizma jer postoji prinuda formiranja akumulacije, nezavisno od toga da li odlazi državi ili ostaje u preduzeću.

U sistemu motivacije očigledna je dominacija motiva vezanih za najviše nivoe odlučivanja i potčinjavanje motiva i interesa preduzeća i pojedinaca (za plate i potrošnju) strateškom opredeljenju društva za ubrzani razvoj. To je uslovalo izrazito visoka izdvajanja za razvoj i podešavanje izdvajanja za razvoj planskim dokumentima. U periodu 1953-1964 dok je primenjivan ovaj koncept, jugoslovenska privreda je beležila izrazite performanse privrednog rasta. U tom periodu društveni proizvod je rastao po stopi od 8% godišnje, investicije 12,4%, poljoprivreda 3,4%, zaposlenost 7,6%, osnovna sredstva 8,5%, izvoz 12,5%, uvoz 10,3% i lični dohoci 6%. Ovakav rezultat nije posledica samo izabranog modela akumulacije već i premeštanja efekata iz poljoprivrede u industriju, raubovanja prirodnih resursa i velikog učešća inostranih sredstava (odšteta, pomoć, strane tehnologije, direktna pomoć).

Međutim, i pored ovakvih rezultata dolazi do neprihvatanja ovog koncepta iz ideoloških razloga (objektivno ne omogućava proklamovano samoupravljanje), izaziva antagonizme centralne i republičke vlasti, potiskuje potrošnju na račun akumulacije i rađa borbu za centralna sredstva što vodi političkim konfliktima. Sa napuštanjem ovog koncepta otvorila se teorijska i politička borba kako urediti novi samoupravni sistem akumulacije.

Slobodno formiranje akumulacije (1963-1988)

Ovaj period karakteriše se željom da se zaokruži samoupravni sistem koji će se fundamentalno razlikovati od sistema ostalih socijalističkih zemalja predvođenih SSSR-om kao i od tržišnih sistema kapitalističkih zemalja. Počinje tzv. „treći put” obeležen na unutrašnjem planu samoupravljanjem, pluralizmom samoupravnih interesa (tj. nepartijskom demokratijom) i delegatskim sistemom, a na spoljnjem planu aktivnom politikom nesvrstavanja i organizovanjem bloka trećeg sveta. Pušta se u pogon eksperiment *in vivo* izgradnje modela koji nema praktičnih uzora i koji

⁶ Oskudnost sredstava i nacionalno-regionalna borba za investicije dovela je do toga da se troškovi investicija prikazuju kao znatno manji od realnih kako bi se privukla savezna sredstva u određenu sredinu. Kada investicija jednom počne, kasnije se neprekidno vrše rebalansi jer je teško odustati. Taj manir je prisutan i danas jer niko ne želi da akumulira sredstva za centralni budžet, a svi žele da povuku centralna sredstva.

pobuđuje interes sveta i uživa široku podršku jer predstavlja „nešto između“ u bipolarnoj strukturi svetske politike.

Nažalost, izabrani pravac nije konstituisao adekvatan i efikasan ekonomski model zasnovan na racionalnom sistemu akumulacije i doveo je posle tri decenije do kraha sistema društvene svojine, ekonomskog rasula i urušavanja zemlje.

Osnovne odrednice uvođenja ekonomskog sistema, a time i sistema akumulacije čine Ustav iz 1963 i 1974, kao i Zakon o udruženom radu iz 1976. Stoga ćemo analizu osnovnih ideja i praktičnih procesa podeliti u dve faze: prva od 1963. do 1973. i druga od 1974. do 1988. posle koje je ujedno počela rasprava o napuštanju koncepta društvene svojine, privatizaciji i uvođenju višepartijskog sistema.

Prva faza (1963-1973) odlikuje se prelaskom na tržišni liberalizam, afirmisanjem autonomije privrednih subjekata, razgradnjom prethodnog sistema akumulacije i verovanjem da će se preduzeća zasnovana na društvenoj svojini u konkurentskim prilikama ponašati slično preduzećima u privatnom vlasništvu. Reformski zahvati temeljeni na Ustavu iz 1963 bili su usmereni na promenu skoro svih odnosa koji se uspostavljaju u domenu proširene reprodukcije. U suštini, oni su se svodili na sledeće:

Prvo, radikalno smanjivanje kompetencija države i afirmaciju robnog karaktera privrede.

Drugo, veliku autonomiju preduzeća u tekućem poslovanju i donošenju odluka vezanih za privredni razvoj.

Treće, reformisanje sistema cena u pravcu slobodnijeg formiranja i korigovanje odnosa između grana i grupacija u pravcu punog delovanja tržišta.

Četvrto, reformisanje odnosa sa inostranstvom kroz stvaranje uslova za slobodno trgovanje i uključivanje u međunarodnu podelu rada.

Peto, smanjivanje opšte i investicione potrošnje i inflatornog finansiranja uz redefinisane osnovnih ekonomskih relacija vezanih za učešće države u raspodeli.

Eliminisanjem OIF-a i gašenjem kamate na poslovni fond došlo je do preraspodele dohotka u pravcu potrošnje, a na štetu akumulacije. Eskalacija rasta ličnih dohodaka (7%) u odnosu na rast produktivnosti (5%) uslovalo je da se akumulacija premesti od države i preduzeća prema stanovništvu i poslovnim bankama, tako da je privreda koja je akumulaciono bila zavisna od države sada zavisna od banaka.

U odsustvu obaveznosti formiranja akumulacije i nedostatku stabilnih i dugoročno postavljenih razvojnih perspektiva, spontani proces je doveo do drastičnog obaranja akumulativne i reprodukcione sposobnosti privrede. Očekivanja da će povećanje učešća privrede u raspolaganju dohotkom rezultirati približno istim rastom akumulacije sa rastom ličnih dohodaka nisu se ostvarila. Stopa rasta akumulacije opadala je i pored rasta dohotka po stanovniku što ukazuje na sektorsku preraspodelu ka potrošnji. Umesto jačanja samoupravljanja koje je predstavljalo generalnu vrednosnu orijentaciju, došlo je do narastanja moći tehnostrukture u preduzećima i bankama. Tehnostrukтура je donosila ključne odluke koje su posle samo formalno, „samoupravno“, potvrđivane. Dolazi do odliva akumulacije iz

privrede, brzog rasta dohotka stanovništva, ali jenjava privredni rast i pogoršavaju se inflacija i nezaposlenost, pojave tako „neprimerene“ samoupravljanju. Akumulacija postaje oskudna, stopa inflacije je iznad kamatne stope (negativna realna kamatna stopa), raste glad za investicijama i moć tehnostrukture, presecaju se kanali mobilnosti akumulacije i kidaju se odnosi u protoku kapitala među republikama. Time je posejano seme buduće dezintegracije i nastanka nacionalnih ekonomija. Federalna država uzmiče pred republikama, koheziorna snaga komunističke partije se smanjuje i započinje proces federalizacije partije koja postaje platforma budućeg cepanja zemlje.

U fundamentima samoupravnog sistema nalazi se društvena svojina kao nesvojina, tj. nema titulara da brine o očuvanju i uvećanju te svojine. Preduzećem upravljaju radnici koji donose odluke o raspodeli dohotka na akumulaciju koja ostaje preduzeću i na lične dohotke koje oni neposredno prisvajaju. Kreatori ovakvog sistema nisu videli ili nisu tri decenije hteli da priznaju da ovakav sistem ima fundamentalnu grešku: nije u stanju da optimizira dva suprotstavljena cilja – akumulaciju i lične dohotke. Ovaj problem je kasnije obrađen i poznat je kao Furobotn-Pejovich paradoks (Furobotn and Pejovich, 1972).

Za razliku od ideologa i političara, ekonomsko-akademska javnost je uočila ovaj nesklad i počela davati čitav niz predloga kako da se ovaj problem ublaži jer je definitivno rešenje podrazumevalo ukidanje društvene svojine do čega je tek došlo 1990-ih kada je već bilo isuviše kasno da se sa propašću samoupravnog sistema spreče dezintegrativni procesi.

U uslovima decentralizacije i ekspanzije štednje stanovništva postalo je očigledno da akumulacija koja ostaje privredi ne može da finansira prihvatljivu stopu rasta koja obezbeđuje zaposlenost i dugoročni rast bogatstva nacije. Rešenje asimetrije u formiranju akumulacije jedna grupa ekonomista (Madžar, 1965; Dimitrijević, 1973) je videla u izgradnji mehanizma tržišta kapitala koji bi doveo do preliivanja akumulacije iz sektora stanovništva u sektor privrede.

Pojednostavljeno govoreći, dualnost sistema reprodukcije ogleda se u postojanju dva akumulaciona bloka: sektora stanovništva koji više štedi nego što investira i sektora privrede koji je odgovoran za investicije koje su ključni faktor razvoja i iskazuje permanentni deficit. Privreda se alimentira kreditima i obavezna je *ex post* da formira otplatni potencijal ranije transferisane akumulacije. Tekuće formiranje akumulacije kod stanovništva (lični dohoci, kamate, anuiteti) dovodi do kumuliranja finansijskog potencijala i obaveza kod privrede. Stanovništvo je poverilac, a privreda dužnik. Tradicionalni kanali (banke, štedionice) su postali pretesni čime se otvorila potreba uvođenja hartija od vrednosti kojima je moguće trgovati na sekundarnom finansijskom tržištu. Ovakav model vodi formiranju tržišta novca i tržišta kapitala što bi rezultiralo u optimizaciji mobilnosti akumulacije. To bi podrazumevalo slobodno formiranje kamatne stope kao cene kapitala i racionalnu selekciju investicija. Predlog ovog koncepta nije naišao na političku podršku jer, u sukobu sa vladajućom ideologijom, neizbežno vodi napuštanju društvene svojine i samoupravljanja - vlasništvo nad preduzećem se izmešta iz preduzeća, čime dobija nove vlasnike (banke, akcionare, kreditore...).

U potrazi za aktivnim pristupom politici akumulacije i adekvatnog mehanizma upravljanja njenim formiranjem, druga grupa uticajnih ekonomista (Lavrač, 1968; Mihailović, 1981; Maksimović, 1975; Popović, 1968) rešenje vidi u uvođenju minimalne akumulacije preko vezivanja akumulacije za vrednost poslovnog fonda pri čemu bi se u ekonomsku kalkulaciju preduzeća uvele kamata na fiksne fondove i rente za korišćenje prirodnih i mineralnih resursa. Na ovaj način bi se, kako oni ističu, objektivizirali kriterijumi iskazivanja poslovnog rezultata i sprečilo raubovanje poslovnih fondova i prirodnih resursa njihovim prelivanjem u potrošnju i lične dohotke. Osnovni argumenti u prilog ovom konceptu su bili sledeći:

Prvo, uvođenjem jedinstvene akumulacione obaveze značajno bi se povećala akumulativnost i razvojni potencijal privrede.

Drugo, sigurnost u formiranju akumulacije poboljšala bi njenu efikasnu alokaciju.

Treće, uveden bi bio automatski regulator minimalnog rentabiliteta u korišćenju postojećeg privrednog potencijala i kazna za one koji neracionalno koriste sredstva.

Četvrto, fiksiranje minimalnog rentabiliteta vodilo bi povećanju korišćenja kapaciteta, rastu proizvodnje i zaposlenosti.

Peto, kamata na poslovni fond bi vodila rasterećenju radno-intenzivnih sektora i sprečila prelivanje efekata sredstava (kapitala) u lične dohotke.

Šesto, uveo bi se test za investicione projekte jer bi preduzeća morala da generišu minimalnu akumulaciju.

Sedmo, obezbedilo bi se adekvatno vrednovanje svih resursa.

Osnovne ideje iz ovog koncepta su široko prihvaćene u velikom delu akademskih ekonomista i razlikuju se od državnih akumulacionih fondova jer sredstva ostaju preduzeću i ne dolazi do njihove etatizacije.

Dalje se grupa ekonomista koja se zalagala za ovaj koncept podelila na dve velike struje. Prvi u potpunosti odbacuju teoriju radne vrednosti i kapitalu pripisuju moć stvaranja viška, dok drugi, koji takođe zagovaraju minimalnu cenu akumulacije, smatraju da sredstva za proizvodnju ne stvaraju novu vrednost, ali su važan činilac u njegovoj raspodeli. Tako se u jugoslovensku ekonomsku teoriju vratila kompleksna rasprava o Marksovom kapitalu, to jest o protivrečnosti prvog i trećeg toma koja se odnosi na diskrepancu između vrednosne cene i cene proizvodnje.

Udarni argument za kritičare ovog koncepta je bio ideološki jer vodi „otuđivanju odlučivanja o raspodeli od neposrednih proizvođača“ i afirmiše tezu o produktivnosti kapitala.

Druga faza (1974-1988) je, bez obzira na sve negativne tendencije koje su već tada bile očigledne (izostanak dovoljne akumulacije, nezaposlenost i odlazak radnika u inostranstvo, rast domaćih i stranih kredita u pokrivanju deficita, otvoreni sukobi među republikama...), kroz donošenje Ustava iz 1974 i Zakona o udruženom radu iz 1976 vodila potpunom zaokruživanju nesvojinskog sistema u privredi (umesto reči preduzeće uvodi se pojam osnovna organizacija udruženog rada) i

delegatnog sistema i pluralizma samoupravnih interesa u oblikovanju političkog sistema.

Bitne odlike sistema formiranja i mobilnosti akumulacije druge faze su:

1. Društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju.
2. Samoupravljanje kao celovit društveno-ekonomski proces.
3. Dohodak kao osnovni motiv i pokretač o čijoj raspodeli isključivo odlučuju zaposleni.
4. Osnovna organizacija udruženog rada kao osnovni privredni subjekt.
5. Udruživanje rada i sredstava kao bazični mehanizam preko koga se ostvaruju veze u celini procesa reprodukcije.

Prevagu u oblikovanju sistema odneli su pripadnici tzv. „nesvojinske koncepcije društvene svojine” (dohodaši: Kardelj, 1972, 1978; Korać, 1977, 1982) polazeći od Marksovih ideja da je svojina samo puka materijalna pretpostavka i da svojinska prava nemaju ni fizička ni pravna lica, a odgovornost očuvanja sredstava data je deklarativno, bez prava da se na osnovu svojine stiču materijalne i druge koristi.

Odbacivanjem obaveznosti akumulacije sistem je pokušao da nađe alternativne mehanizme mobilnosti akumulacije koji je funkcionisao ranije kao kreditni odnos. Kritika kreditnih odnosa i kamate kao dohotka od sredstava vodila je koncipiranju novih modaliteta mobilnosti akumulacije putem udruživanja rada i sredstava. Od raznovrsnih modaliteta koji su se preporučivali kao osnovni mogu se izdvojiti sledeći:

1. Osnovna organizacija udruženog rada može određeni deo sredstva trajno i besplatno ustupiti drugim organizacijama udruženog rada.
2. Osnovna organizacija udruženog rada može određeni iznos akumulacije ustupiti drugim osnovnim organizacijama uz obavezu da se sredstva u određenom roku i određenom iznosu (isti ili revalorizovani iznos usled inflacije) vrate što se reguliše samoupravnim sporazumom.
3. Osnovna organizacija udruženog rada može određeni deo sredstava akumulacije ustupiti drugim organizacijama uz obavezu korisnika da ta sredstva vrati u neumanjenom iznosu i da davaocu sredstava ustupi deo dohotka ostvarenog zajedničkim ulaganjima kao nadoknadu za privređivanje udruženim sredstvima.

Svi ovi modaliteti polaze od pretpostavke da su osnovni subjekti spoznali svoj i širi društveni interes i da postoje obostrane koristi i za davaoca i za primaoca sredstava u procesu njihovog racionalnog korišćenja.

Prvi modalitet ne znači otuđivanje društvenih sredstava (ako se ne vrate) već se samo menja subjekt upotrebe društvenih sredstava. Svi nabrojani modaliteti, za razliku od klasičnih kreditnih instrumenata, isključuju prisvajanje po osnovu svojine. Promene doživljava celi bankarski sistem kao mesto udruživanja sredstava i učešća u zajedničkom dohotku. U uslovima oskudice akumulacije i sve viših stopa inflacije, uticaj neformalnih politika na alokaciju sredstava odvija se vaninstitucionalnim kanalima. Razvija se egzotični privredni sistem koji u svojoj

osnovi nosi ideološki pečat (proizvode se novi društveni odnosi), a realna kretanja u ekonomiji se neprekidno pogoršavaju.

Bez obzira na ideološku euforiju, problemi su narastali u neadekvatnoj raspodeli dohotka. Stoga je Društveni dogovor o sticanju i raspoređivanju dohotka zapravo bio pokušaj da se ovi problemi otklone. Osnovna ideja ovog dogovora je da se kao korektiv uvede dohodak po radniku pri čemu bi oni subjekti koji su iznad proseka morali da više izdvajaju za akumulaciju ako žele iznadprosečne lične dohotke i obrnuto. Oni subjekti koji su ispod proseka bi manje izdvajali za akumulaciju, uz obavezu da izdvajaju manje za lične dohotke. Pokušaji brojnih korekcija putem društvenih dogovora nisu imali snagu zakona i tokovi raspodele su se otrgli kontroli.

U nastojanju da se odnosi raspodele urede, ne dirajući u ideološku platformu, nudi se koncept programirane akumulacije (Vojnić, 1981; Ćirović, 1974) kojim bi se obezbedio mehanizam formiranja akumulacije *ex ante* u skladu sa potrebama projektovanog privrednog rasta čime bi se obezbedilo samofinansiranje privrede i potiskivanje kreditnog odnosa. Kod ovog mehanizma koji predstavlja mehanizam za aktivistički pristup privrednom rastu izdvajaju se dve vrste problema koje je potrebno rešiti:

Prvi, objektivizacijom odnosa u namenskoj raspodeli dohotka utvrđuju se globalni odnosi između akumulacije i potrošnje i usklađuje se globalni akumulacioni potencijal i ukupan obim investicija koji je neophodan da bi se generisala stopa privrednog rasta dovoljna da se smanji nezaposlenost, povećala produktivnost i životni standard stanovništva.

Drugi, balansiranjem odnosa akumulacije i investicija ostvaruju se strukturne promene koje pored rasta vode stabilizaciji unutrašnjih i spoljnotrgovinskih tokova.

U suštini se ide ka kvantitativnom regulisanju akumulacije društvenog sektora kroz objektivizaciju proporcija u raspodeli dohotka agregatno i strukturno. Na akumulaciji kao rezidualnoj veličini ne može se graditi stabilna strategija razvoja. Mehanizam dohotka po radniku je osnovni kriterijum za raspodelu koji ne nameće država već se privreda „samoupravno dogovara“. Time se uvodi „strateško samoupravljanje“ odnosno uspostavljaju novi odnosi između različitih nivoa odlučivanja.

Bez obzira na upozorenja kritičke javnosti i pokušaje racionalizacije ekonomskog sistema, ekonomski odnosi se pogoršavaju. Posle Brozove smrti, 1980. slabi ideološka kontrola, propusti postaju krupniji i očigledniji i dolazi do poslednjeg pokušaja da se sistem promeni izradom tzv. Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije (1982) pomoću kojeg se pokušava naći odgovor na pitanje kako racionalizovati nesvojinski sistem. Nudi se čitav set mera za celinu ekonomskog modela, a u domenu formiranja i mobilnosti akumulacije staje se na stanovište da se odnosi između akumulacije i potrošnje moraju objektivizirati i regulisati. Pored toga, rešenje se traži u tzv. pluralizmu svojinskih oblika gde bi se, pored koegzistencije privatne (postojanje privatnog poseda u poljoprivredi i zanatlija) i društvene svojine, dozvolila i njihova kooperacija, tj. uporedo postojanje u jednom privrednom subjektu. Na taj način je učinjen polukorak ka transformaciji društvene u zajedničku

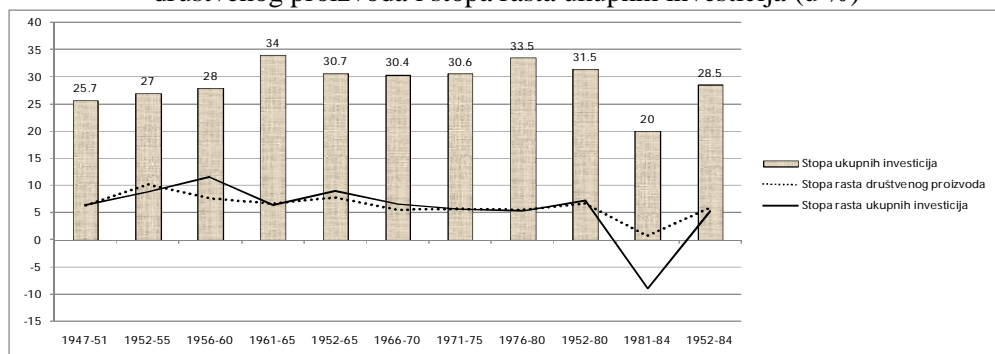
ili privatnu svojinu koji je na kraju materijalizovan donošenjem Zakona od društvenom kapitalu 1989.

Događaji koji su kasnije nastupili potisnuli su sve ekonomske teme, Savez komunista Jugoslavije se raspao i novoformirane nacionalne partijske elite su krenule u konačni obračun za stvaranje sopstvenih država. Odbrana Jugoslavije predstavljena je kao odbrana komunizma i Srbija je krenula putem izolacije i konfrontacije sa ključnim zemljama Zapada.

Makroekonomske performanse socijalističke Jugoslavije u posleratnom periodu

Kao što je pomenuto, u čitavom posleratnom periodu ekonomija socijalističke Jugoslavije se karakterisala visokim izdvajanjima za investicionu potrošnju. Ipak, problem koji je na različitim nivoima proizvodio makroekonomske neravnoteže je činjenica da su bilo centralno, bilo na nivou preduzeća, ovako preduzimane masivne investicije bile neefikasne. Na primer, na grafikonu 1 možemo videti da je u celom posleratnom periodu stopa rasta investicija bila iznad ili na nivou stope rasta društvenog proizvoda.⁷ Stopa investiranja se posebno zahuktava 1970-ih, paralelno sa dramatičnim rastom u eksternoj zaduženosti zemlje (grafikon 6). Samo je početkom 1980-ih situacija obrnuta iz razloga što su tada već presušili inostrani izvori akumulacije. Negativna stopa rasta investicija je, naravno, imala za posledicu privrednu stagnaciju.

Grafikon 1. Stopa ukupnih investicija (% društvenog proizvoda), stopa rasta društvenog proizvoda i stopa rasta ukupnih investicija (u %)

Napomene: u cenama iz 1966; za stope rasta bazna je 1952. (1952=100).

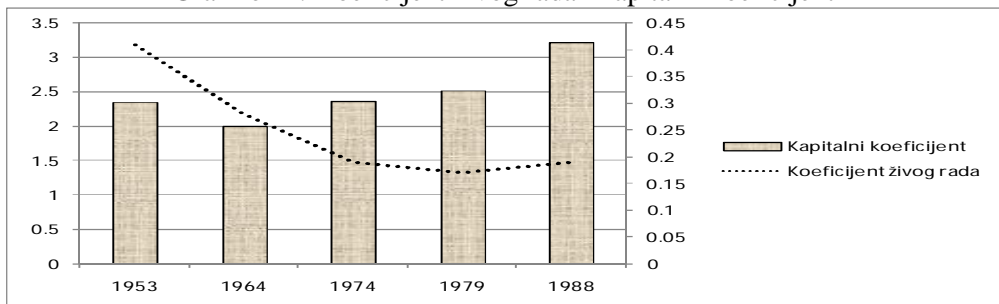
Izvor: Marsenić, 1996.

⁷ Društveni proizvod (*social product*) nije isto što i bruto domaći proizvod (*gross domestic product*). Društveni proizvod predstavlja vrednost svih finalnih proizvoda u određenom periodu koji se raspoređuju za zadovoljavanje opštih i zajedničkih potreba kao i za investicije i rezerve. Dakle, u društveni proizvod nisu uključene privatna potrošnja i vrednost usluga.

Na grafikonima 2 i 3 su data još četiri važna pokazatelja efikasnosti investicija.

Na grafikonu 2 vidimo da su i kapitalni koeficijent i koeficijent živog rada do 1964. opadali, da bi u periodu koji je sledio prvi nastavio da raste, dok je drugi opadao sve do 1979, nakon čega se trend obrnuo.⁸ Rast kapitalnog koeficijenta ukazuje na rast u neproduktivnosti fiksnog kapitala jer kako je vreme odmicalo, vrednost fiksnog kapitala po jedinici realnog društvenog proizvoda je rasla. Takođe, oba koeficijenta ukazuju na neefikasnost tržišta faktora proizvodnje. Naime, proizvodnja je postala kapitalno intenzivnija, ili obrnuto manje radno intenzivna, jer je usled distorzije cene kapitala (negativna kamatna stopa) kapital bio praktično besplatan, dok je cena rada, usled različitih nameta, bila precenjena (lične dohotke su određivala peduzeća nezavisno od produktivnosti, teško je bilo izgubiti posao, porezi i doprinosi su zaračunavani na plate). Supstitucija rada kapitalom je trajala sve do 1979. Nakon toga dolazi do stagflacije, značajnog smanjenja u rastu produktivnosti rada i značajnog rasta kapitalnog koeficijenta kako bi se, neuspešno, nadoknadio pad u produktivnosti rada. Mencinger (2000) procenjuje da je 1982., zahvaljujući njihovoj nulta marginalnoj produktivnosti, najmanje 20% zaposlenih u društvenom sektoru bilo višak.

Grafikon 2. Koeficijent živog rada i kapitalni koeficijent

Napomene: leva ordinata – kapitalni koeficijent; desna ordinata – koeficijent živog rada.

Izvor: Žižmond, 1992.

Dalje, na grafikonu 3 vidimo da je marginalni kapitalni koeficijent stalno rastući što ukazuje na opadajuću produktivnost novih investicija.⁹ U proseku je u celom posmatranom periodu 1952-84. bilo potrebno na godišnjem nivou izdvojiti 4,8% vrednosti društvenog proizvoda za investicije da bi došlo do povećanja

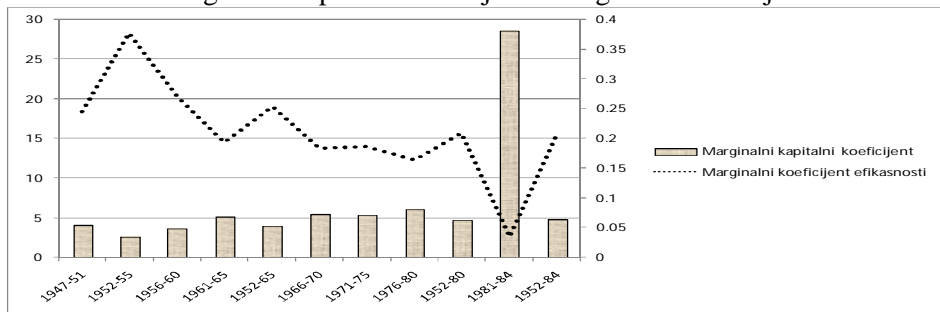
⁸ Kapitalni koeficijent je izračunat kao količnik vrednosti fiksnog kapitala i vrednosti realnog društvenog proizvoda, dok je koeficijent živog rada količnik broja radnika i vrednosti realnog društvenog proizvoda.

⁹ Marginalni kapitalni koeficijent nam govori o tome koliki je procenat društvenog proizvoda potrebno izdvojiti za nove investicije da bi došlo do porasta društvenog proizvoda za 1%.

društvenog proizvoda za 1%. Marginalni kapitalni koeficijent uzima dramatičnu vrednost u periodu 1981-84. što ukazuje na potpuni privredni slom.

Istu stvar, samo iz druge perspektive, nam govori kretanje marginalnog koeficijenta efikasnosti.¹⁰ U proseku, u celom posmatranom periodu 1952-84., porast investicija za 1% na godišnjem nivou je imao za posledicu rast u društvenom proizvodu za 0,2% što govori u prilog tezi da je privredni rast u socijalističkoj Jugoslaviji bio ekstenzivnog, a ne intenzivnog karaktera.¹¹

Grafikon 3. Marginalni kapitalni koeficijent i marginalni koeficijent efikasnosti

Napomene: leva ordinata – marginalni kapitalni koeficijent; desna ordinata – marginalni koeficijent efikasnosti; u cenama iz 1966; za stope rasta bazna je 1952. (1952=100).

Izvor: Marsenić, 1996 i proračun autora.

Dodatni dokaz o dugoročnoj neefikasnosti jugoslovenske privrede se nalazi u grafikonu 4. U celom posmatranom periodu je stopa rasta produktivnosti rada bila ispod stope rasta nacionalnog dohotka i nacionalnog dohotka per capita.¹²

Ne manje važnu potvrdu o ekstenzivnom karakteru privrednog rasta privrede bivše Jugoslavije pronalazimo u grafikonu 5. gde vidimo da je, na primer, u posmatranom periodu od 1953-1989 prosečan rast nacionalnog dohotka bio na nivou od 4,6% godišnje. U istom periodu je broj zaposlenih rastao prosečno po stopi od 3,6% godišnje, dok je produktivnost godišnje rasla po prosečnoj stopi od 1%. Drugim rečima, u proseku, na godišnjem nivou, u celom posmatranom periodu 78% svog rasta nacionalni dohodak duguje rastu u zaposlenosti i samo 22% rastu u produktivnosti. Takođe, na grafikonu 5., možemo videti da je stopa rasta produktivnosti rada opadala u periodima stabilnog privrednog rasta i rastuće stope

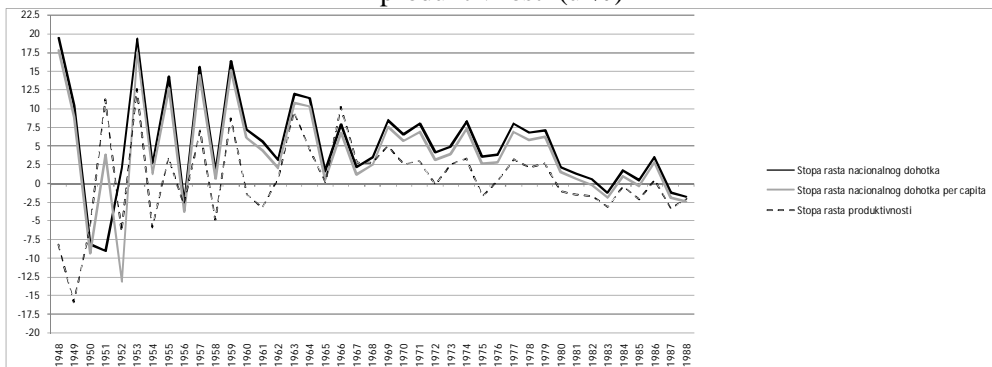
¹⁰ Marginalni koeficijent efikasnosti je jednak recipročnoj vrednosti marginalnog kapitalnog koeficijenta i govori nam za koliko se povećava društveni proizvod kada se investicije povećaju za 1%.

¹¹ Ekstenzivan privredni rast je posledica rasta u zaposlenosti i proizvodnih kapaciteta, dok je intenzivan privredni rast, karakterističan za razvijene industrijske ekonomije, posledica tehničkog progressa.

¹² Nacionalni dohodak se dobija kada se od društvenog proizvoda oduzme amortizacija. Rečju, nacionalni dohodak predstavlja novostvorenu vrednost, odnosno vrednost koju je proizveo živi rad.

broja zaposlenih (1966-1975) i 1980-ih kada je stopa rasta broja zaposlenih bila iznad stope rasta nacionalnog dohotka.

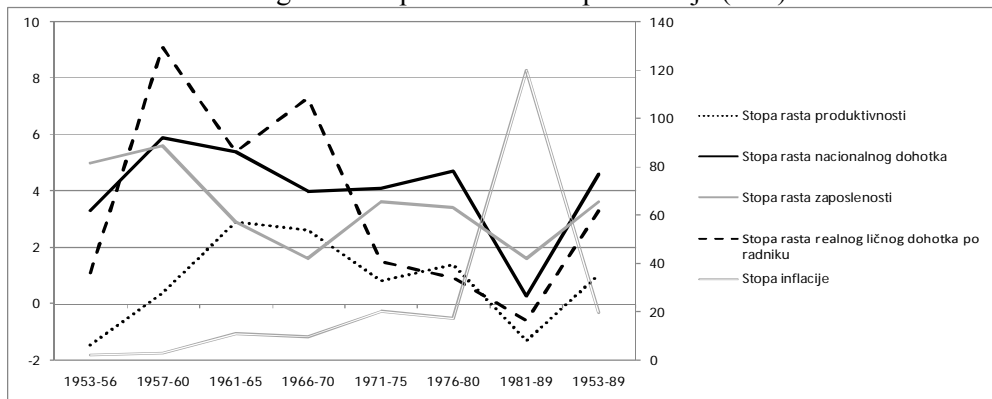
Grafikon 4. Stopa rasta nacionalnog dohotka, nacionalnog dohotka per capita i produktivnosti (u %)

Napomena: u cenama iz 1938.

Izvor: Bićanić and Škreb, 1994 i proračun autora.

Grafikon 5. Stopa rasta produktivnosti, nacionalnog dohotka, zaposlenosti, realnog ličnog dohotka po radniku i stopa inflacije (u %)

Napomene: leva ordinata - stopa rasta produktivnosti, nacionalnog dohotka, zaposlenosti i ličnog dohotka po radniku; desna ordinata – stopa inflacije; stopa rasta nacionalnog dohotka i produktivnosti je izračunata na bazi cena iz 1938.

Izvor: Bićanić and Škreb, 1994, Statistički godišnjak Jugoslavije, različite godine i proračun autora.

Sa druge strane, i pored kontinuiranog problema neefikasnosti investicija i nezadovoljavajućeg rasta u produktivnosti rada, realni lični dohodak po zaposlenom

radniku je rastao po stopi koja je bila iznad stope rasta produktivnosti što je stvaralo jake inflatorne pritiske i otvorilo problem precenjene valute, trgovinskog deficita i međunarodnog duga.

Isto tako, učešće privatne i zajedničke potrošnje u društvenom proizvodu u celom posmatranom periodu je bilo i ostalo visoko bez obzira na fazu privrednog ciklusa u kojoj se ekonomija nalazila.

Tabela 3. Lična, zajednička, investiciona potrošnja i bilans roba i usluga (kao % društvenog proizvoda)

	Lična potrošnja	Zajednička potrošnja	Lična i zajednička potrošnja	Bruto investicije	Ukupno lična, zajednička i inv. potrošnja	Bilans roba i usluga
1961-65	50.2	9	59.2	43.2	102.4	-1.5
1966-70	54.2	9.6	63.8	38.1	101.9	-3.2
1971-75	54.7	9.1	63.8	40.6	104.4	-7.5
1976-80	53.6	9.6	63.2	43.3	106.5	-7.1
1980	52.7	9.2	61.9	47	108.9	-9.9
1981	51.8	9	60.8	44.5	105.3	-5.6
1982	51.7	8.9	60.6	41.9	102.5	-4.9
1983	51.4	8.5	59.9	40.8	100.7	-2.4
1984	50.7	8.3	59	42.6	101.6	-2.5
1985	50.2	8.6	58.8	41.6	100.4	-1.2
1986	50.8	8.7	59.5	40.8	100.3	-0.8
1987	50.3	8.4	58.7	39.7	98.4	-1.4
1988	50.2	8.7	58.9	39.5	98.4	-0.9

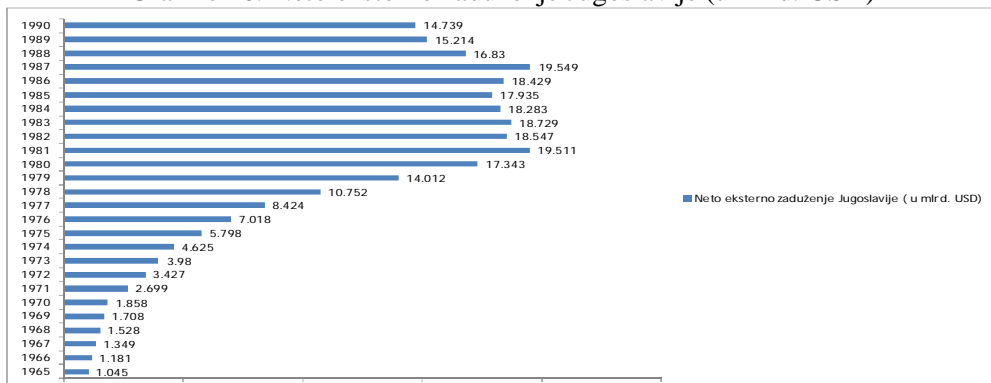
Izvor: Uvalić, 1992 i proračun autora.

Konačno, 1980. nagomilane sistemske probleme nije više bilo moguće gurati pod tepih. Koliko je zapravo privredni rast u deceniji koja je prethodila bio fiktivan govori u prilog činjenica da je u periodu 1971-1980. nacionalni dohodak rastao po prosečnoj godišnjoj stopi od 4,8%, dok je istovremeno neto dug prema inostranstvu u proseku, na godišnjem nivou, rastao skoro četiri puta brže – 18,6%. Sa nivoa od 1,045 mlrd. USD 1965., neto dug prema inostranstvu je porastao na 2,7 mlrd. USD 1971., 5,8 mlrd. USD 1975., 14 mlrd. USD 1979 i 17,3 mlrd. USD 1980 (grafikon 6). Visok udeo potrošnje u društvenom proizvodu i rastući realni lični dohoci su 1970-ih imali za posledicu stalno rastuću inflaciju koju je ublažavao stalno rastući deficit bilansa roba i usluga. Tokom 1960-ih skroman deficit trgovinskog bilansa pokrivaio se na bazi pomoći iz inostranstva, ratne odštete i doznaka iz inostranstva. Tokom 1970-ih, devizni prilivi na bazi doznaka iz inostranstva i turizma su postali nedovoljni da se finansira velika potrošnja građana bivše Jugoslavije. Izlaz je pronađen u neto zaduživanju. Ipak, početkom 1980-ih je došlo vreme naplate. Zemlja je zapala u dužničku krizu. Da bi povratila spoljnu ravnotežu, ekonomska politika zemlje zaokreće u pravcu štednje. Od 1981. program štednje je podržan od strane MMF-a, inostranih vlada i finansijskih institucija. Na udaru su, pre svega, bili uvoz i investicije. Pošto je privreda Jugoslavije bila zavisna od sirovina i repromaterijala iz uvoza, i pošto su investicije značajno pale, došlo je da dramatičnog pada u proizvodnji i privrednom rastu. Restrikcija uvoza je stavila pod kontrolu deficit trgovinskog bilansa i neto zaduživanje u inostranstvu (tabela 1, grafikon 6), ali je usled privredne stagnacije i visokog učešća potrošnje u

društvenom proizvodu došlo do značajnog porasta u stopi nezaposlenosti i inflacije (grafikoni 5 i 7). Nastupio je period stagflacije (rast cena i opadanje proizvodnje).

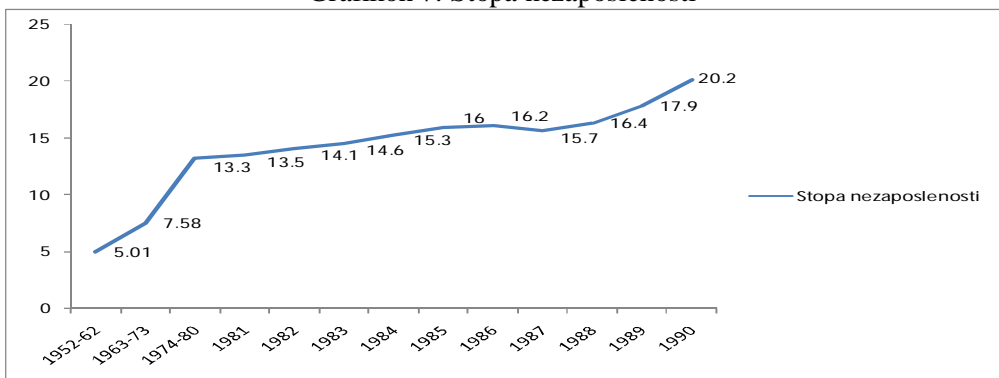
Rast u inflaciji je takođe bio potpomognut padom u tržišnoj konkurenciji zbog restrikcije uvoza što je omogućilo proizvođačima da rastuće cene uvoza, usled česte devalvacije dinara, prebace na potrošače. Ipak, pošto se inflacija rasplamsala, a rast ličnih dohodaka je bio kontrolisan, došlo je do pada u realnim ličnim dohocima građana za 34% u periodu 1980-1984 (Uvalić, 1992). Nagomilane socijalne tenzije su uslovile da već sredinom 1988. ekonomske vlasti odustanu od kontrole ličnih dohodaka. Tokom 1989. ekonomski problemi kulminiraju dok je privreda ušla u zonu hiperinflacije – opšti nivo cena je u periodu decembar 1988 - decembar 1989 porastao za 2714%.

Grafikon 6. Neto eksterno zaduženje Jugoslavije (u mlrd. USD)

Izvor: Statistički godišnjak Jugoslavije, različite godine.

Grafikon 7. Stopa nezaposlenosti

Izvor: Statistički godišnjak Jugoslavije, različite godine.

Tabela 2. Prodate robe i usluge (kao % ukupne prodaje)

Republika	U okviru republike		Sa drugim republikama		Izvoz	
	1968	1987	1968	1987	1968	1987
BIH	61.7	69.5	29.1	19.7	7.4	9.5
Hrvatska	65.1	68.6	21.6	19.1	10.1	10.8
Crna Gora	56.8	59.8	32	26.3	8.8	10
Makedonija	65.6	66.5	22.7	23.5	8.9	9.2
Srbija	66.5	76.2	17.4	14.8	14	8.7
Slovenija	60	62.9	27.5	22.2	10.7	13.4

Izvor: Bićanić and Škreb, 1994.

Na kraju je važno pomenuti još dve anomalije koje govore o tome koliko je zapravo ekonomski sistem bivše Jugoslavije bio disfunkcionalan i autodestruktivan. Prvo, nasuprot velikim naporima, tržište bivše Jugoslavije nije nikada bilo u potpunosti ujedinjeno. Štaviše, karakterisala ga je prilično labava federacija u ekonomskom smislu. Suštinski su republike tokom čitavog posleratnog perioda težile samodovoljnosti, što je, na kraju krajeva, imalo za posledicu dupliranje kapitalnih investicija koje su bile preduzimane na inicijativu lokalnih vlasti.¹³ Na tabeli 2. se može videti da su u proseku republike međusobno razmenjivale svega 25% svoje proizvodnje, kao i to da je sa odmicanjem vremena međusobna razmena opadala. Sa druge strane, udeo dobara i usluga prodatih na sopstvenoj teritoriji je, kada se uporede 1968. i 1987. bez izuzetka porastao u svim republikama i iznosio je 60-70%. Udeo dobara i usluga za izvoz van granica zemlje je bio i ostao nizak (oko 9%-10%).

Tabela 3. Poređenje ekonomskih indikatora po republikama (Jugoslavija = 100)

Republika	Društveni proizvod per capita		Bruto fiksne investicije per capita		Udeo u ukupnom društvenom proizvodu Jugoslavije (u %)		Prosečna godišnja stopa rasta društvenog proizvoda
	1955	1988	1955	1988	1955	1988	1955-88
BIH	80	65	100	67	14.4	12.7	4.60%
Hrvatska	120	129	100	133	26.7	25.5	4.60%
Crna Gora	80	71	200	67	1.8	2	5%
Makedonija	60	65	100	67	5.2	5.7	5.20%
Srbija	80	88	100	100	37.6	37.5	5.10%
Slovenija	160	200	200	233	14.3	16.6	5.20%

Izvor: Bićanić and Škreb, 1994.

¹³ Na primer, 1984. ukupan kapacitet za rafiniranje nafte je iznosio 30 miliona tona godišnje, dok je domaća godišnja potrošnja nafte i naftnih derivata jedva dostizala polovinu ovog iznosa. Takođe, u Jugoslaviji su postojala 23 šećerna mlina, ali je šećerne repe bilo samo toliko da podrži iskorišćenost kapaciteta na nivou od 50%. Sličan je slučaj kada su u pitanju mesare i firme koje su se bavile proizvodnjom mesnih preradevina. Lydall, 1989.

Drugo, iako je postojao centralizovani federalni fond preko kojeg su sredstva bila transferisana iz više razvijenih ka manje razvijenim republikama i regijama, regionalni dispariteti u nivou ekonomske razvijenosti ne samo da su ostali veliki, već su se i povećali (tabela 3). Republike čiji je društveni proizvod per capita bio ispod proseka 1955. su se našle u istoj poziciji i 1988. Odnos društvenog proizvoda per capita između Slovenije kao najrazvijenije republike i Makedonije kao najnerazvijenije se povećao sa 2,67 1955. na 3,1 1988., dok se ova razlika u poređenju sa autonomnom pokrajinom Kosovo povećala sa odnosa 1 na prema 4 na 1 na prema 8.

Zaključna razmatranja

Raspad socijalističke Jugoslavije posledica je nesposobnosti političkih elita da radikalno transformišu ekonomski i politički sistem čemu su izuzetno doprinele i međunarodne okolnosti usled kraha bipolarnog sveta i raspada SSSR-a jer je Jugoslavija neprekidno lavirala između dva bloka, dobijajući u pojedinim periodima veliku ekonomsku i političku podršku bilo od SSSR-a (1945-1950), a potom Sjedinjenih Američkih Država (1950-1961), i na kraju postajući lider trećeg sveta usled čitavog niza privilegija koje je donosio taj status. Na području koncipiranja i operacionalizacije ekonomskog sistema radilo se u prvoj fazi o kopiranju sovjetskog modela (1945-1950), a u drugoj fazi (1950-1988) o uspostavljanju egzotičnog samoupravnog sistema koji u svom fundamentu ima sistemsku grešku da troši više nego što stvara. Što se tiče sistema akumulacije on je u prvoj fazi počivao na obavezi da preduzeća formiraju akumulaciju i ustupaju je državi, a u drugoj fazi je bilo nekoliko modela. Tokom prvog modela (1950-1961) obaveza formiranja akumulacije bila je podeljena između države (OIF) i preduzeća. U drugom modelu (1961-1971) obaveza je preduzeća da formira akumulaciju koja istovremeno ostaje na raspolaganju preduzećima. Treći model (1971-1988) nije predviđao zakonsku obavezu za akumulaciju čime je sistem krenuo putem ubrzanog urušavanja.

Kroz celi period socijalizma postojao je „sistemski deficit“ koji se pokrивao na razne načine dok konačno nije nastupio slom. Ključni problemi privrede su širokog spektra od teorijskih do operativnih i najosnovnije je moguće sintetizovati u sledeće:

Prvo, kriza rasta je bila prisutna u celom periodu zbog impotentnosti sistema akumulacije, ali je bilo perioda visokog rasta prevashodno usled ekstenzivnog rasta i raubovanja resursa o čemu svedoči činjenica da je rast bio posledica povećanja u zapošljavanju, a ne u produktivnosti rada. U celom periodu produktivnost je rasla sporije od privrednog rasta i realnih ličnih dohodaka.

Drugo, na temelju nesvojinskog koncepta i uz veliku otvorenu ili kasnije prikrivenu etatizaciju, vršena je suboptimalna alokacija resursa, brojne su promašene investicije i međunarodna konkurentnost većine fabrika nikada nije postignuta.

Treće, kumuliranje deficita na nivou preduzeća se monetizovalo i na taj način rezultiralo u deficitu finansijskog sistema, centralne banke i države. Ovi deficiti su pokriveni na različite načine. Na prvom mestu, raubovanjem resursa i besplatnim

radom (radne akcije do 1950.) i pomoću spoljne pomoći do 1960. Nakon toga nastupa otvorena nezaposlenost, ogroman kontigent odlazi u inostranstvo i otuda finansira domaću tržnju. Potom dolazi do eskalacije spoljnih kredita (1971-1980), otvara se inflaciona spirala, raste spoljna nelikvidnost i troše sredstva stanovništva u bankama i dolazi do kraha finansijskog sistema.

Četvrto, u celom periodu i pored verbalnog zalaganja za tržište postoji ozbiljna distorzija cena. Cene osnovnih dobara (hleb, struja, stanovanje, komunalije) su neopravdano niske, a luksuzna dobra neopravdano skupa usled visokih carina. Domaća privreda izlazi na klirinška područja (SEV) i najčešće u državnom aranžmanu.

Peto, distorzija kamata rađa glad za kreditima jer inflacija nagrađuje dužnike, a distorzija kursa rađa potrebu za distribucijom države u deviznoj sveri i određivanjem robnih kontigenata.

Šesto, u takvim distorzijama cena, kursa i kamata formira se pogrešna imovinska struktura kod građana, preduzeća i države jer se ulaže u neproduktivnu imovinu, krediti ne vraćaju ili obezvređuju. Takva loša struktura portfolija je i danas ključni problem našeg društva jer domaćinstva imaju imovinu, a nemaju prihode, preduzeća zemlju i nekretnine, a ne privređuju. Endemska sklonost ka nevraćanju kredita uzrok je nelikvidnosti sadašnje srpske privrede u kojoj je dužnik povlašćen, a poverilac kažnjen. Najmoćnije firme u socijalizmu nikle su na primarnoj emisiji, prvi tajkuni su finansirani inflatorno, a danas su najveći dužnici najbogatiji ljudi Srbije.

Sedmo, u tako postavljenom sistemu definisan je normalni motivacioni sistem u kome se gubi veza između rada i zarade, efikasnosti i rezultata. Tu država preraspoređuje efekte, jedne kažnjava, a druge nagrađuje (kažnjava i oporezuje štediške dok amnestira i stimuliše dužnike), ne postoje čvrsta svojinska prava i zaštita svojine i ugovora i stoga ne čudi da je državna birokratija i javni sektor privilegovan, a privtni biznis bez političkog kišobrana, skoro nemoguć. Poštovati zakon je nepotreban trošak, a kršiti ga se višestruko isplati - od nelegalne gradnje pa do velikih poslova, od opraštanja računa neplatišama pa do subvencija najbogatijima.

Osmo, u takvim okolnostima očigledno nema mesta, za slobodno preduzetništvo, partijski izvršioци i lobisti su visoko pozicionirani od perioda samoupravljanja pa do tranzicionih vremena. Trgovanje sa državom i narodnom bankom putem inflatornih kredita danas se nastavlja kroz otpis dugova najbogatijima.

Deveto, glavna vezivna snaga samoupravnog sistema je komunistička partija i u trenutku promene geostrateških okolnosti i nedostatku racionalne ekonomije i pravne države sistem se raspao kao kula od karata.

Deseto, politička oligarhija u uslovima neregularnosti divljeg tržišta je svoju neformalnu moć monetizovala i veliki deo tranzicione elite u bivšim komunističkim zemljama, pa i u Jugoslaviji, proistekao je iz preraspodele resursa kojim je obeležen čitav period komunizma.

Današnji problemi neadekvatne socijalne, političke i ekonomske konfiguracije velikim delom proističu iz našeg nasleđa. Živimo u vremenu „antikomunističkog

komunizma“ gde se na javnoj sceni neprekidno recikliraju stare političke, ekonomske i socijalne ideje koje u novim okolnostima deluju nesuvislo. U nedostatku unutrašnjih resursa i odsustvu spoljne pomoći „sistemski deficit“ pretda, pored urušavanja prethodne države, doživimo temeljnu devastaciju društva sa nesagledivim posledicama.

Postavlja se ozbiljno pitanje da li se društvo koje je uspostavljano prethodnih šezdeset godina može restrukturirati ili je potrebno novo postavljanje temelja i mukotrpana izgradnja, bez obzira na vrlo oskudne resurse kojima trenutno raspolažemo. Kao ugaoni kamen potreban je novi vrednosni sistem, nova politička i socijalna filozofija kao baza racionalne ekonomije i na njenim temeljima demokratska i pravna država.

Literatura

- Bićanić, I. and M. Škreb. 1994. The Yugoslav Economy From Amalgamation to Disintegration. Failed Efforts at Molding a New Economic Space 1919-91, u Good, F.D. (ur.). *Economic Transformation in East and Central Europe. Legacies From the Past and Policies for the Future*. Routledge, London and New York.
- Bajt, A. 1984. Trideset godina privrednog rasta. *Ekonomist*, 38: 1–20.
- Čirović, M. 1974. *Sistem akumulacije u socijalističkom društvu*. Ekonomski institut, Zagreb.
- Dimitrijević, J. 1973. Mehanizam finansiranja jugoslovenske privrede. *Ekonomska misao*, No. 3, Beograd.
- Furobotn, E. and S. Pejovich. 1972. Property Rights and Economic Theory: A Survey of Recent Literature. *Journal of Economic Literature*, 10.
- Kardelj, E. 1972. Protivrečnosti društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju. *Radničke novine*, Beograd.
- Kardelj, E. 1978. Slobodni udruženi rad. *Brionske diskusije, Radnička štampa*, Beograd.
- Korać, M. 1977. *Socijalistički samoupravni način proizvodnje*. Komunist, Beograd, I knjiga.
- Korać, M. 1982. *Socijalistički samoupravni način proizvodnje*. Komunist, Beograd, III knjiga.
- Lavrač, I. 1968. Cena upotrebne vrednosti društvenog kapitala, *Ekonomska misao*, No. 3, Beograd.
- Lydall, H. 1989. *Yugoslavia in Crisis*. Clarendon Press, Oxford
- Madžar, Lj. 1965. Privredni sistem i mobilnost faktora proizvodnje. *Ekonomist*, No. 1-2, Beograd.
- Madžar, Lj. 1981. Uzroci i posledice institucionalnih determinanti privrednog razvoja. *Ekonomist*, No. 3, Zagreb.
- Maksimović, I. 1975. *Teorijske osnove društvene svojine*. Savremena administracija, Beograd.
- Marsenić, D. 1996. *Ekonomika Jugoslavije*. Ekonomski fakultet, Beograd.
- Mencinger, J. 2000. Uneasy Symbiosis of a Market Economy and Democratic Centralism: Emergence and Disappearance of Market Socialism and Yugoslavia, u Franičević, V. and Uvalić, M. (ur.). *Equality, Participation, Transition. Essays in Honor of Branko Horvat*. Palgrave, Macmillan.

- Mihailović, K. 1981. *Ekonomska stvarnost Jugoslavije*. Ekonomika, Beograd.
- Statistički godišnjak Jugoslavije, Savezni zavod za statistiku, Beograd, različite godine.
- Popović, S. 1968. Merenje dohotka i njegova raspodela. *Ekonomska misao*, No. 3, Beograd.
- Uvalić, M. 1992. *Investment and Property Rights in Yugoslavia. The Long Transition to Market Economy*. Soviet and East European Studies: 86, Cambridge University Press.
- Vojnić, D. 1981. *Društvena reprodukcija i društveni odnosi*. Ekonomski pregled, Zagreb.
- Zec, M. 1989. *Kriza akumulacije-kumulacija krize*. Ekonomika, Beograd.
- Zec, M. i J. Dušanić. 1981. *Sistem akumulacije jugoslovenske privrede*. Naučna knjiga, Beograd.
- Zec, M. i O. Radonjić. 2010. Sistemski deficit i tranzicija u Srbiji, u Arandarenko, M., A. Prašćević i S. Cvejić (ur.), *Ekonomsko-socijalna struktura Srbije. Učinak prve decenije tranzicije*, Naučno društvo ekonomista Srbije sa Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomski fakultet Beograd, Beograd.
- Zec, M. i O. Radonjić. 2011. Ključne kontroverze globalnog kapitalizma i tranzicionog algoritma u Srbiji, u Cerović, B. i M. Uvalić (ur.), *Kontroverze ekonomskog razvoja u tranziciji - Srbija i Zapadni Balkan*, Naučno društvo ekonomista Srbije sa Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomski fakultet Beograd, Beograd.
- Žižmond, E. 1992. The Collapse of the Yugoslav Economy. *Soviet Studies*, No. 44.